

ЄВГЕН СВЕРСТЮК: ГОГОЛЬ І УКРАЇНСЬКА НІЧ

СВЕРСТЮК Є. Гоголь і українська ніч: есеї / Є. Сверстюк. – К.: Кліо, 2013.

Нова книжка Є. Сверстюка «Гоголь і українська ніч» для багатьох була довгоочікуваною. У ній зібрано есеї, які відомий літературознавець-дисидент писав понад 40 років, осмислюючи біографію та творчість М. Гоголя, зосереджуючись на найпосутніших питаннях, таких, як духовне пробудження, вірність покликанню, безсмертя душі, історична пам'ять. Двадцять вісім есеїв надруковано вперше, вісім з'явилися на сторінках різних видань.

Як і Т. Шевченко, М. Гоголь для Є. Сверстюка – не лише класик великої літератури, а й супутник на довгих дорогах життєвої боротьби, на шляху глибинного занурення у власну душу. Тема М. Гоголя стала провідною у його листуванні на засланні з професором Торонтського університету Ю. Луцьким (автором трьох десятків англійських книжок про українську літературу, серед яких «Між Гоголем і Шевченком» та «Микола Гоголь»). Юрій Остапович писав, що проблема Гоголя – одна з ключових в українській літературі, однак про неї, на думку дослідника, було написано мало якісних текстів. Він також високо оцінив поему Є. Сверстюка «Роздвоєний дух», присвячену М. Гоголю. Згодом це листування двох інтелектуалів вийшло окремим виданням (Балтимор; Торонто, 1992), фрагменти з якого, як і поема, також увійшли до книжки.

Це був початок осягнення феномену М. Гоголя. Є. Сверстюк, використовуючи величезний масив спогадів, листів, щоденників сучасників прозаїка, реконструював образ митця на тлі часу. На його думку, славетному письменникові щастило на дослідників, але «всі шили йому шинелю офіційного зразка». Тож його мета – уважно «просити» слово в дискурсі, а факти – у контексті доби.

Хоча видання є збіркою есеїв, написаних упродовж різних років, воно сприймається як цілісний твір, у якому виразно звучать дві основні теми (усі інші лише підсилюють їх). Одна з них – це тема українськос-

ті М. Гоголя, що закладена в назві книжки і є наскрізною. Автор наводить численні факти зі спогадів сучасників письменника – українських, російських і польських, які свідчать, що М. Гоголь «ніде, ніколи, за жодних обставин у російській столиці не відмовлявся, не дистанціювався від свого українства – від роду й народу» («Микола Гоголь в очах земляків»). І ті свідчення (розмови з А. Міцкевичем, прагнення викладати в Київському університеті, порівняння Італії з перебуванням у малоросійських старо-світських поміщиків та багато інших) разом із натхненними українськими темами його творів підтверджують: М. Гоголь глибоко усвідомлював себе українцем. Є. Сверстюк зауважує, що національний інстинкт у митця був дуже сильний, найповніше він виявився у повісті «Тарас Бульба». Факт написання творів російською мовою у першій половині ХХ ст. і пізніше не був визначальним. Як писав Т. Шевченко, Гоголь виріс у Ніжині, а не в Малоросії, тому «свого язика не знає». Тож російськомовність не слугує приводом, аби залічувати його винятково до російської культури – Михайло Драгоманов убачав у М. Гоголеві «одного з батьків новішого українського народолюб'я».

Тему сходження письменника на вершини імперської культури, його взаємини з О. Пушкіним, В. Жуковським, С. Аксаковим автор досліджує й описує особливо проникливо і виразно. Звідси – розуміння пієтету М. Гоголя перед російським мистецьким Олімпом. Уже у двадцять років

початківцею, який опублікував на поєні пахощами українського краю «Вечори на хуторі біля Диканьки», одразу ж увійшов як свій у «святая святых» російської культури. Увага О. Пушкіна до М. Гоголя дивувала багатьох. Поет сміявся до сліз, коли М. Гоголь читав власні твори, допомагав публікувати їх, прилаштував молодого автора читати лекції з російської історії.

Про роздвоєність М. Гоголя, його залежність від життєвих обставин, гостре відчуття самотності митця у столиці Російської імперії йдеться в есеях «У Петербурзі», «Множинність особи». Та найсильніше про це сказано в поемі «Роздвоєний дух», яку Є. Сверстюк творив на засланні й частинами надсилав Ю. Луцькому. Поему написано білим віршем, у ній опоетизовано роздуми над вічними темами про сутність людського буття, таємницю душі, офірність і прагнення абсолютної чистоти. Автор доходить висновку, що М. Гоголь – геній підсвідомої сили і творець, який черпає зі своєї роздвоєності. Власне, так прочитав і відчув цей образ Ю. Луцький.

Тому органічно з наскрізних українських мотивів книжки на перший план виходить і розгортається тема, яка для М. Гоголя і для Є. Сверстюка є домінантною – тема людської душі, духовного пробудження, сенсу життя, покликання. Сам жанр есеїв, який у добу романтизму межував із філософськими та релігійними трактатами і був поширеним способом спілкування людей культури, якнайкраще підходить для розмислів про духовну сутність людини-митця. Тож особистісне бачення автора – релігійного філософа Є. Сверстюка – набуває особливого значення.

На його думку, М. Гоголь зосередився на вічній проблемі людської душі. В есеї «Душа» він наводить слова письменника до матері: «...усе, в чому тільки виражалось пізнання людей і людської душі <...> мене вабило, і на тій дорозі, нечутно, майже не відаючи, як я прийшов до Христа, побачивши, що в ньому

ключ до душі людської». Споконвічна проблема пробудження і засвічення душі стала місією його життя, вона ж лягла в основу його життєвої трагедії. У виданні майже немає літературознавчих текстів про творчість митця, але своє трактування Є. Сверстюк часто дає, посилаючись на образи М. Гоголя. «Мертві душі» для нього – це люди, «несвідомі власного покликання, позбавлені відчуття таємниць своєї душі, позбавлені вищої радості. І не пробуджені для відчуття Небесної Краси діяльною любов'ю до ближнього» («Душа»). Саме таке бачення релігійного філософа притаманне всім текстам.

Про М. Гоголя, що, як уважав В. Жуковський, розминувся зі своїм чернечим призначенням, власне і написана ця книжка. Гоголь-містик, Гоголь-проповідник, Гоголь-учитель – це продовження, на думку Є. Сверстюка, релігійно-просвітницької традиції української літератури, яка найяскравіше втілювалася в особі Г. Сковороди.

Чимало уваги есеїст присвятив праці М. Гоголя «Вибрані місця із листування з друзями», у якій порушено проблему перебудови суспільного життя Російської імперії на християнських засадах. «Уперше в російській літературі Гоголь написав психологічну авторську сповідь, що заклала основу психологічного жанру» («Між двох культур»). Є. Сверстюк аналізує істотні суперечності цих текстів (монархізм Гоголя, його толерантність щодо кріпацтва та ін.), але водночас уважає твір винятковим явищем для всієї російської культури. На його думку, Ф. Достоєвський вийшов не так із «Шинелі» М. Гоголя, як із його книжки «Вибрані місця...».

Автор виважений в оцінках, коли говорить про містицизм письменника. У православній культурі ставлення до містицизму було традиційно обережним. Атеїстична доба також не сприяла дослідженню Гоголевого життя і творчості в контексті релігійного світогляду. Наприклад, багато дослідників сприймало останні слова мистця «Лестницю мне, лестницю...» як марення, хоча насправді вони стають зрозумілими лише в контексті біблійного сюжету про сон Якова з видінням сходів, що про них письменникові у дитинстві розповідала бабуся Тетяна. В есеї «Містик» Є. Сверстюк зображує становлення Гоголя-християнина – від дитячої ін-

диферентності, байдужості, від надмірної чутливості пробудженого таланту з відкритим зором на сили зла, від естетизації цих сил до навернення і відчуття власної місії: «Книга Томи Кемпійського "Наслідкування Христа", поряд із Євангелієм, була в нього настільною. Саме там він знаходив сили для оновлення і духовного зростання. Ту істину, що творчість підіймається разом із піднесенням духовних сил, знали ще з античності. Але Гоголь поклав її в основу свого світогляду і своєї творчості» («З глибин підсвідомого»).

В есеях «Містик», «Дитинство» ідеться про одруження батьків М. Гоголя, пов'язане з чудесним утрочанням Богородиці, про молитви матері перед іконою святого Миколая в Диканьці, коли наявність таємниці і заступництво небесних сил є очевидними і переконливими. Гоголь-людина й Гоголь-митець був дуже чутливим до її доторку. «Той небесний ангел, та чиста, висока істота, яка одушевлює мене на важкій дорозі, живить, дає дар відчувати самого себе й часто у хвилини горя небесним полум'ям входить у мене», – писав він у листі до матері.

У роздумах про містицизм Є. Сверстюк наводить влучну характеристику М. Бердяєва, згідно з якою «М. Гоголь бачив метафізичну глибину зла, а не тільки соціальний його вияв». У тексті йдеться також про передбачення митцем майбутнього імперії. Слова Д. Мережковського про те, що М. Гоголь побачив справжнє обличчя зла, написані 1906 р., дають розуміння прозоріння письменника щодо майбутнього не лише імперської Росії, а й багатьох країн, яким довелося пережити криваві тоталітарні режими. Ці слова стосуються і тих шістдесятників, які за право мати власне обличчя платили життям (наприклад, В. Стус, В. Марченко) або роками ув'язнення, як сам автор.

Тому гучним акордом звучить есеї «Віккерс на Гоголя». «Правда мусить бути відомою. Ті люди, у яких відібрано життя, залишили по собі приховану пам'ять», – пише Є. Сверстюк у спогаді про епізод свого життя з часів допитів у київському КДБ. Слідчий прискіпливо роздивлявся в його справі напис свого колеги «Віккерс на Гоголя» і намагався збагнути, до чого тут М. Гоголь. Допитува-

ний не міг розказати йому про старого єврея Віккерса, залюбленого у мистецтво орнаменту київського Подолу. Добрий старий Віккерс слухав «ворожі голоси». З них він разів шістдесят почув прізвище дисидента Є. Сверстюка, який ще був на волі. Старенький через знайомих вийшов на нього, щоб розповісти і показати місця загибелі репресованих киян – «щоб класти квіти і ставити хрести». А жив Віккерс на вулиці Гоголя, тож слідчий професійним чуттям уловив у записі щось дуже сутнісне. Так М. Гоголь несподівано, але закономірно з'явився і цього разу, бо, як писав автор у есеї «З глибин підсвідомого», «Гоголь завжди був дисидентом».

Варто відзначити особливий естетизм текстів. Уже сама назва налаштовує читача на поетичність. Перший есеї «Українська ніч» звучить у тональності, в якій написано всю книжку. Уривок з «Майської ночі» – «Чи знаєте ви українську ніч?» – є найбільш цитованим текстом і своєрідним акцентом. Є. Сверстюк ніби підводить читача до таємниці Гоголя-містика. Він не пише прямо, чи чув митець чудесну музику зір – натяк на це міститься в розділі «На схилах» у його поемі «Роздвоєний дух», де йдеться про «великих, заслуханих у музику сфер». Книжка сповнена метафор, афоризмів, несподіваних епітетів. Текстам Є. Сверстюка притаманна довірлива інтонація, наснажена енергією «вистражданої думки» (Л. Тарнашинська). Лаконізм автора виражений і в добірності цитованого матеріалу. Прозорість висловлювань підсилює глибину думки. Це важливий аспект книжки, у якій ідеться про тонкі складники внутрішнього життя письменника, для якого духовний пошук був основним.

Не можна оминати ще одну, визначальну особливість цієї збірки есеїв, яка надає їй такого пронизливого звучання. Наводячи слова М. Гоголя з його фрагментів до запорозької драми, автор означає їх як «гоголівське освідчення в любові». Нову книжку Є. Сверстюка також можна вважати освідченням у любові – до М. Гоголя, рідного краю, земляків, мистецтва і до української ночі також.

Наталія КУЧЕР,

науковий співробітник

Національного музею літератури
України